

Qarabağda alban kilsələrinin izi ilə

Xankəndindəki iki kilsədən başqa Qarabağda erməni kilsəsi olmamışdır. O iki kilsə də son 20 ildə işğal dövründə tikilmişdir. Əvvəlki kilsələrin hamısı ilk və orta əsr Azərbaycan kilsələridir.

Qazançı kilsəsi

Qarabağın gözəl kilsələrindən biri Şuşa şəhərindəki Qazançı kilsəsidir. Sovet dönmində Bakıda nəşr olunan ensiklopediyalarda o kilsə erməni kilsəsi kimi təqdim olunur. Əslində isə o, xristian Kazan nəslinin kilsəsi idi.

Ruslar Xanbağında İbrahim xanı öldürəndən sonra ətraf kəndlərdən Şuşa şəhərinə xristian əhali köçürdülər. O kəndlərin əhalisi erməni deyildi. Bizim xristian soydaşlarımız idi. Erməni tarixçiləri onları Kazançes, Karabaxsos, Craberdos, Meqrelos adlandırırdılar. Karabaxsos Qarabağlı, Meqrelos Mehrili deməkdir.

Erməni tarixçiləri açıq şəkildə bildirmirlər ki, onlar erməni deyildilər. Yazırlar ki, aşxarabarı (yəni erməni dilini) bilmirdilər. Onları məcbur edib erməni məktəblərində oxutduq. Tədricən öz dillərini unudub ermənəcə danışmağa başladılar.

Ruslar yerli və gəlmə xristian əhalini iqtisadi cəhətdən şirnikləndirib müsəlman soydaşlarına qarşı qoyurdular. Azərbaycanlı tacirləri müflisləşdirir, bəyləri həbs edib Sibirə göndərir, bağlarını, bostanlarını xristian etnik icmalara verirdilər. Həmin icma başçılarından biri Qazançı nəslindən idi. O varlanıb Şuşadakı Qazançı kilsəsini tikdirdi.

Kazan və Kuzan Ön Asiyanın qədim Türk xalqlarıdır. Onlar öz güdrətli çağlarında Qafqazda, Anadoluda bəyliklər yaratmış, Volqa boyunca Kazan şəhərini salmış zəifləyendə xristian dinini qəbul edib yunanlaşmış, erməniləşmiş, gürcüləşmişlər.

Platon İoseliani 1866-cı ildə nəşr olunan Qədim Tiflis və Çolakaeb knyaz nəslindən bəhs edən kitablarında (rus dilində) yazır ki, Kazan XVI əsrin sonlarına qədər kartvəllərə tabe olmayan ayrıca eristavlıq (muxtar vilayət) idi.

Şuşa şəhərinə köçürülən Kazan nəslinin XVIII əsrin ortalarında Ata və Miskin Burci adlı qusanları var idi [Baxram Balaən. Şuşa. 2018.s.15, 25].

Yalnız "ata", "miskin", "burci" yox, "qusan" da Türk sözüdür. Oğuzlar el aşığılarına, saz və söz ustalarına ozan, qıpçaqlar quzan deyirlər. "Quzan" sözünün kökü qu Türk dillərində səs deməkdir: "qu desən qulaq tutular".

Çanaxçı kilsəsi

Bu kilsə Şuşa şəhəri yaxınlığına, Cıdır düzü ilə üzbəüz hündür təpənin ətəyindəki Çanaxçı kəndində yerləşir.

Çanaxçı qıpçaq tayfalarından biridir. Oğuzlar Saza qopuz, qıpçaqlar çanak deyirlər.

Çanax etnonimi totem mənşəli olub saza sitayişlə bağlıdır. Çanaxçı kəndindən olan el aşığılarından biri Mirzəcan Mədətov idi. O öləndə Maralyanlı Aşıq Pəri yazmışdır:

*Katiblərin şahı, dəftər içində
Qələm ilə nazik əllər oynasır,
Şiveyi rəftarın düşəndə yada
Bağrımın başında millər oynasır.*

Çanaxçı qıpçaqları ruslar gələndə xristian olub öz müsəlman soydaşlarına qənim kəsildilər.

Ağoğlan və Ağqız kilsələri

Dizax, Laçın, Xocavənd rayonlarında Ağoğlan və Ağqız adlı kəndlər var. Həmin kəndlərdə xristianlıqdan qabaq oğlan və qız məbədləri var idi. Xristianlıq dövründə o məbədlərin bünövrəsi üzərində Ağoğlan Ağqız kilsələri tikildi.

Ermənilər Ağoğlan kilsəsi Amaras, Ağqız kilsəsi Axçinik adlandırırlar.

Onlardan fərqli olaraq Zelik Yampolski yazır ki, Ağoğlan Ağqız kilsə və məbəd adları Amaras və Axçinikdən qədimdir, yəni Albaniyada e.ö. III-II əsrlərdə xristianlıqdan qabaq İsa məsihə Ağoğlan, bakirə Məryəmə Ağqız deyən türklər yaşayırdılar.

Yakutlara görə Ağoğlan insanların ilk atası, Ağqız ilk anasıdır. Uyğurların törəyiş əfsanəsində Ağoğlan anadan olanda ağac koğuşundan çıxan Ağ Ana onu əmizdirir, əlinə od, su, dəmir verir.

Türk ənənələrində yeni doğulan oğlan uşaqlarının əlinə od, su, dəmir vermək gələcək hakimiyyət verməyin rəmzidir. Çünki dəmir odda qızdırılıb döyülür, suda soyulur, silahlar, kəsici, dəşici alətlər hazırlanırdı.

Kutavəng monastırı

Ağdərə rayonundakı o monastırı ermənilər Xotəvəng adlandırırlar.

"Kut" da, "vəng" də türk sözləridir. Oğuzların alp igidlərindən biri eposda belə təqdim olunur: "Tənqri teg tənqride kut bolmuş Kayı Yabğu xan".

Babalarımız xristianlıq dövründə kilsələrdən gələn zəng səslərinə vəng deyirdilər. İslamiyyətdən sonra o səslərə mənfi münasibət yarandı. İndi biri çox danışib zəhləmi zi tökəndə deyirik vəngildəmə.

Bərdə kilsəsi

İndiki Bərdə şəhərinin yerində Bərdə adlı şəhər, ondan xeyli yuxarıda dağların qoynunda Bərdə Kür adlı qala var idi. Bir Bərdə şəhəri də eradan əvvəl Tiflislə Qazax arasında salınmışdı. Arxaik forması Bardaq olan Bərdə şəhərlərində qadın məbədləri var idi.

Xristianlıq yayılanda həmin məbədlər söküldü, bünövrəsi üzərində kilsələr tikildi. Qarabağdakı Bərdə kilsəsində İberiya hakimi II Ər Şuşanın gəlini, Bars xanın xatunu Şuşanik ibadət edirdi, hər gün döyüşdə olan əsgərlərin uşaqları üçün nahar süfrəsi açırdı.

Keçən əsrin 20-ci illərində Bərdə qülləsini və kilsəsini araşdırmaq üçün Moskvadan arxeoloq M.V.Sesoyevin başçılığı altında alimlər ezam edildi. Məlum olanda ki, İslamiyyətə qədər Bərdə Tiflisdən böyük şəhər imiş, şəhərin, kilsənin, qüllənin qalıqları yerlə yeksan edildi.

Sonda qeyd edim ki, xüsusi komissiya yaradılmalı, xristianlıq dövrü tarixi abidələrimiz elmi tədqiqatın obyektinə çevirməlidir.

İlhami CƏFƏRSOY
filologiya elmləri doktoru